

Monika Kucner*
Marcin Gołaszewski**

ŚRODOWISKO ZGIERSKIEJ HASKALI W ŚWIETLE *SEFER ZGIERZ, MAZKERETNETSACH LE-KEHILAYEHUDIT BE-POLIN*

THE HASKALAH COMMUNITY OF ZGIERZ BASED ON *SEFER ZGIERZ, MAZKERETNETSACH LE-KEHILAYEHUDIT BE-POLIN*

(Summary)

The Haskalah, as an intellectual movement among Jews, was a reformist trend of the late 18th century. In Zgierz, it only emerged in the 1860s. Its goal was to promote a new cultural ideal of the Jew as someone well-versed in the Torah while simultaneously integrating into the local community. Education, combating Jewish separatism, preserving identity, culture, and the Hebrew language, as well as the languages of local communities, were key tasks undertaken by the maskilim. Jewish Enlightenment was also manifested through active involvement in local government institutions, interactions with the Christian population, literary and journalistic activities. The following article attempts to outline the specific characteristics of this phenomenon in Zgierz, depicting its history, significance, and development.

Keywords: The Haskalah, book of remembrance, Zgierz, “jewish Enlightenment”, maskil

Kiedy rozpoczął się proces uprzemysławiania Królestwa Polskiego, Zgierz wraz z innymi sąsiednimi miastami został podniesiony do rangi miasta fabrycznego, co wpłynęło na jego dynamiczny rozwój. W początkowej fazie tego rozwoju, a więc w końcu lat 20. XIX wieku, stał się centralnym ośrodkiem włókienniczym w regionie. Napływ ludności był w tym czasie kilkanaście razy większy niż w pobliskich Łodzi, Ozorkowie, Aleksandrowie czy Tomaszowie. Niestety, po kryzysie, jaki miał miejsce w wyniku powstania listopadowego, miasto nie

* Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Germańskiej, Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: monika.kucner@uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6157-4532>

** Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Germańskiej, Pomorska 171/173, 90-236 Łódź; e-mail: marcin.golaszewski@uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0001-5635-3612>

było w stanie wrócić na swoją czołową pozycję wśród ośrodków tekstylnych i do wybuchu pierwszej wojny światowej Zgierz wyprzedziła nie tylko przez Łódź, ale również przez Pabianice, Tomaszów Mazowiecki czy Zduńską Wolę.

Mimo nie najlepszej koniunktury, przez cały okres rozwoju przemysłu z różnym natężeniem napływała do Zgierza ludność spoza Królestwa Polskiego z fachowym przygotowaniem do pracy w manufakturach i warsztatach sukienniczych, głównie pochodzenia niemieckiego. Zatrudnienia poszukiwała również bezrolna ludność wiejska z najbliższych okolic oraz odleglejszych regionów Królestwa Polskiego. Oprócz ludności niemieckiej i polskiej przez cały okres rozwoju miasta, mimo różnych ograniczeń prawnych, w Zgierzu osiedlała się ludność żydowska. Jak wynika z różnych źródeł, jej liczba od lat 40. XIX wieku oscylowała mniej więcej na poziomie 20%. Najwyższy odsetek ludności żydowskiej, tj. 25,3%, odnotowano w latach 60. XIX wieku, w styczniu 1939 roku odsetek ten znacznie się zmniejszył i wynosił ok. 16% (Zgierz liczył wtedy 27.800 mieszkańców), natomiast w grudniu 1939, kiedy wojna zbierała już swoje żniwo, odnotowano jedynie 3% ludności żydowskiej (por. Bandurka 1976; Rosin 1995).

Podstawowym źródłem informacji na temat haskali w Zgierzu, wykorzystanym w niniejszym artykule, stanowi Zgierska Księga Pamięci, Sefer Zgierz, wydana w 1975 roku w Izraelu¹. Jej autorami są członkowie ziomkostwa zgierskiego założonego w 1947 roku w Łodzi, którzy na początku lat 50. właśnie tam wyemigrowali². Dokumentację zaczęto zbierać od lat 50. XX. wieku, jej

¹ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgierz.html> [dostęp: 17.12.2023]. Niniejszy artykuł omawia zagadnienia, które były do tej pory pomijane w polskojęzycznej historiografii. Autorzy artykułu nie natrafili na żadne syntetyczne opracowania na temat Zgierza jako ośrodka rozwoju haskali. Można powiedzieć więcej, że nawet Łódź wymieniana obok Warszawy jako ważny ośrodek haskali nie doczekała się tego typu publikacji. Jedyna dostępna książka przedstawiająca haskałę w Królestwie Polskim to praca wybitnego znawcy chasydyzmu, profesora Marcina Wodzińskiego, pt. *Oświecenie Żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu* z 2003 roku, (która stanowi dla autorów podstawę do niniejszych rozważań), w której autor koncentruje się na sporze pomiędzy zwolennikami haskali a ruchem chasydzkim. Niniejszy artykuł jest próbą wskazania ogólnych cech środowiska zgierskich maskili, które powinny stanowić obszar dalszych badań, obejmujących źródła hebrajskojęzyczne oraz jidyszowe. Żeby określić środowisko zgierskich maskili i ich działalność, postawiliśmy sobie następujące pytania badawcze: Skąd pochodzili zgierscy maskile? Jakimi mieli wykształcenie i czy mieli kontakty z innymi ośrodkami haskali? Jeśli tak, to jak te kontakty na nich oddziaływały? W jaki sposób w ich życiu przejawiało się żydowskie oświecenie (czy zmienił się ich wygląd na bardziej europejski, czy uczęszczano do bardziej demokratycznych synagog, czy byli bardziej liberalni w przestrzeganiu zasad religijnych)? Jakimi pełnili urzędy w mieście? Jak oddziaływali na lokalną ludność? Jakimi językami się posługiwali? Jakie instytucje stworzyli do propagowania żydowskiego oświecenia? Na sam koniec chcemy sformułować ogólne wnioski na temat tego środowiska, oraz ustalić, czy był to ośrodek liczący, czy raczej miał znaczenie marginalne.

² Księgę Zgierza tworzyli: Jehuda Weinsztejn, Józef Kac, Abraham Szewach, Dwora i Jozua Frogel, Jehuda Zylberberg, Frania Abramowicz-Szapszowicz, Abraham Boaz, Baruch Zyskind, Mordechaj Rozman, Abraham Borsztein. Komisja wydawnicza: Rafael Kac, pani Halperi-Sper-

podstawę stanowią notatki, dokumenty, statystyki, wspomnienia, artykuły, fotografie, przesyłane przez ocalałych z Zagłady. Ważną częścią Księgi są Roczniki Rady Gminy z okresu 1915–1930 tzw. pinkasy. Wydawcy zamieścili w Księdze 416 protokołów, które pokazują duży wpływ Rady na instytucje społeczne i społeczną działalność w Zgierzu. Wydawcy Księgi, pisząc o historii żydowskiego osadnictwa, opierali się również na dokumentach pochodzących z archiwów miejskich. Publikacja została podzielona na kilka części: pierwsza zawiera informacje na temat historii miasta, druga jest poświęcona rozwojowi żydowskiego Zgierza. W trzeciej części zamieszczono informacje na temat najznamienitszych osobistości miasta. Kolejna opisuje doświadczenie Zagłady. W piątej części wymienione zostały osoby, które zginęły w wyniku Holokaustu. Szósta stanowi spis osób ocalałych. Księga kończy się spisem/indekszem fotografii. W oryginale materiały zostały zebrane w języku hebrajskim oraz jidisch, następnie przetłumaczone na język angielski a w 2004 roku na język polski. Publikacja dostępna jest w formie tradycyjnej oraz online³.

Zgierska Księga Pamięci powstała, tak jak inne tego typu publikacje, z inicjatywy ocalałych z Holokaustu, którzy wypełnili obowiązek spisania, zapamiętania i uwiecznienia historii społeczności żydowskiej ze Zgierza. Księgi pamięci są swoistymi pomnikami wzniesionymi przez ocalałych dla upamiętnienia członków społeczności żydowskiej, pomordowanych w czasie Zagłady⁴. Są one niezwykle wartościowym źródłem do badań nad historią i kulturą Żydów w Polsce, choć należy je traktować jako swoisty dokument, który wymaga uzupełnienia rzetelnymi opracowaniami historycznymi. Wynika to z faktu, że ich autorami zwykle nie są historycy, ale zwyczajni ludzie, którzy odczuli potrzebę uczczenia pamięci swoich bliskich. Taki proces pisania ma swoje konsekwencje w postaci błędów faktograficznych, czy wyidealizowania wspomnień z przeszłości. Mimo tych słabych punktów, księgi pamięci mają dużą zaletę – często odkrywają przestrzeń mało znanej i nie opisaną dotychczas historii. Pokazują, jak postrzegali dane miasto jego mieszkańcy, dlatego są istotnym uzupełnieniem źródeł archiwalnych⁵.

ling, Zew Wolf Fiszer, Pinchas Sirkes, Izaak Szczarański, Izrael Aszer Malkieli. Por. <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip767.html> [dostęp: 20.10.2024] oraz Jacobs J. (2009).

³ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgierz.html> [dostęp: 17.12.2023].

⁴ Po 1945 roku powstało ponad tysiąc ksiąg pamięci. Największe zbiory znajdują się w bibliotekach w Izraelu i Stanach Zjednoczonych. Ok. 700 ksiąg znajduje się w Nowym Jorku, spora część jest w posiadaniu Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. <https://kehilalinks.jewishgen.org/Poland.html> [dostęp: 20.10.2024].

⁵ Wielu badaczy doszukuje się korzeni współczesnych ksiąg pamięci w średniowiecznych „memor bücher”, które były poświęcone ofiarom antyżydowskich wystąpień na terenach Niemiec oraz Szwajcarii. Inni, jak na przykład Ida Selavan Schwarcz, uważają, że źródłem tego gatunku mogą być biblijne „Lamentacje”, znane także jako „Treny Jeremiasza” w wersji Wulgaty. Ocenia się, że do tej pory opublikowano około 1200 ksiąg pamięci. Por. Selavan Schwarcz I., *Yizker Bikher*

W Zgierskiej Księdze Pamięci wiele miejsca poświęcono haskali, ruchowi oświeceniowemu, który powstał w Prusach, w II. połowie XVIII wieku i trwał do lat 80. XIX wieku⁶.

Idee oświeceniowe powstały stopniowo i objęły różne kraje najpierw Europy Zachodniej: Austrię, Wielką Brytanię, Holandię oraz Francję, a następnie dotarły do różnych ośrodków w Europie Środkowej i Wschodniej. Haskala znalazła swych zwolenników w ówczesnej Rosji (Berdyczów, Wilno czy Odessa), Galicji (Brody⁷, Tarnopol, Lwów, Kraków), czy Królestwie Polskim (Warszawa, Płock, Kalisz, Częstochowa, Łódź, Włocławek, mniejsze ośrodki to Działoszyce, Opoczno, Praszka, Żarki, Puzdry czy Pułtusk).

Z uwagi na odmienną sytuację społeczno-polityczną w danym regionie Europy Zachodniej czy Środkowo-Wschodniej, żydowskie oświecenie rozwijało się zazwyczaj odrębnymi drogami. W Królestwie Polskim i Rosji widoczne były silne związki maskili⁸ z aparatem urzędniczym, czyli de facto z władzą carską⁹. Natomiast dla galicyjskich maskili charakterystyczna była walka z chasydyzmem. W Galicji strukturę społeczną tworzyły tradycyjne elity rabiniczne lub osoby z nimi związane, w Królestwie byli to urzędnicy i burżuazja przemysłowa (por. Wodziński 2003). Różnice są dostrzegalne również między większymi a mniejszymi ośrodkami haskali. W większych miastach maskile mieli większe możliwości oddziaływania na lokalną ludność, natomiast w mniejszych ośrodkach często byli pozbawieni jakiegokolwiek wpływu na życie gminne¹⁰.

Mimo tych różnic można jednak wskazać kilka kluczowych założeń ideowych, które łączyły prawie wszystkich maskili w Prusach, Rosji, Galicji i Królestwie Polskim. Wspólnym celem było szerzenie wśród Żydów wartości

as Preservers of Family and Community History, <http://www.jewishgen.org/yizkor/ybinsights.html> [dostęp: 19.03.2023].

⁶ Głównym inicjatorem haskali jest Mojżesz Mendelssohn. Innym ważnym przedstawicielem tego ruchu był Naftali Herz Wessely (Weisel). Por. Spitzer (1886).

⁷ W XIX wieku Brody wyróżniała wyjątkowa struktura demograficzna, ponieważ aż 88% mieszkańców stanowili Żydzi. To miasto było największym ośrodkiem miejskim w Europie o tak wysokim odsetku ludności żydowskiej. Brody odgrywały znaczącą rolę gospodarczą, skupiając 10% żydowskich kupców w Galicji i dominując w posiadaniu dużych przedsiębiorstw handlowych i przemysłowych w regionie, które stanowiły 93% tego sektora. Rozwój miasta był wspierany przez przywileje józeffińskie, które przyczyniły się do modernizacji infrastruktury miejskiej, w tym budowy domów z cegieł przy głównym rynku. Brody zyskały miano „Jerozolimy Austro-Węgier” lub „Triestu na kontynencie” dzięki swojej pozycji jako wodzącego centrum handlowego. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/925-brody/99-historia-spoleczności/137121-historia-spoleczności> [dostęp: 19.03.2024].

⁸ Maskil – zwolennik haskali, żydowskiego ruchu oświeceniowego.

⁹ Najbardziej aktywni działacze ruchu haskalowego w Królestwie Polskim niemal w całości wywodzili się z grupy maskili, związanych z rządowymi instytucjami, które miały na celu „ucywilizowanie” społeczności żydowskiej. Por. Wodziński (2003).

¹⁰ Ibidem.

uniwersalistycznych, krytyka izolacjonizmu, zwalczanie instytucji, które propagowały tradycyjne życie żydowskie, walka z przejawami odrębności, wspieranie edukacji świeckiej, lojalność wobec monarchy oraz państwa, w którym żyła ludność żydowska. Z jednej strony, jak wynika z powyższego, oświeceniowi Żydzi byli nastawieni na modernizację swojej społeczności, ale z drugiej ważne miejsce w ich ideologii zajmowało zachowanie tożsamości, między innymi poprzez propagowanie języka hebrajskiego, Biblii¹¹ oraz kształtowanie świadomości historycznej. Większość maskili wychodziła z założenia, że społeczność żydowska oraz instytucje, w ramach których działała są nieprzystosowane do wymogów współczesnego świata, dlatego istnieje konieczność głębokiej transformacji tej społeczności zarówno w kwestii religijno-moralnej jak i w relacjach świeckich¹².

W Królestwie Polskim wiodącym ośrodkiem haskali była Warszawa. Dzięki bliskim powiązaniom z ośrodkami oświecenia w Prusach (takimi jak Berlin, Królewiec, Wrocław), wykazywała silne wpływy niemieckie. W Warszawie procesy akulturacji i asymilacji językowej postępowały szybciej niż gdziekolwiek indziej, co sprawiło, że język polski stał się dominującym językiem pisarstwa i często używanym w codziennej komunikacji przez tę społeczność. Warszawscy maskile używali także hebrajskiego i niemieckiego, które były językami literatury haskalo-owej oraz umożliwiały kontakt z maskilami z terenów Prus. W Warszawie działały również ważne ośrodki rozwoju haskali, jak np. synagoga przy ul. Daniłowiczowskiej, nieformalne centrum polskiej haskali, które finansowało liczne postępowe inicjatywy. Oprócz synagogi działały również rządowe szkoły publiczne dla dzieci wyznania mojżeszowego oraz słynna Szkoła Rabinów, która działała od 1826 r. i była organizacyjnym zapleczem licznych postępowców, takich jak Antoni Eisenbaum¹³, Abraham Buchner¹⁴, Abraham Paprocki¹⁵, Jakub Centnerszwer¹⁶, Jakub

¹¹ W niniejszym artykule przywoływane słowo „Biblia” będzie odnosić się do Tory nazywanej też Pięcioksięgiem Mojżeszowym. Tora jest częścią Biblii, ściślej – Starego Testamentu.

¹² Ibidem.

¹³ Antoni Eisenbaum (1791–1852), wydawca, tłumacz tajnej policji państwowej. *Encyklopedia Powszechna Kieszonkowa*, zeszyt X, Nakład druk i własność Noskowskiego, Warszawa 1888.

¹⁴ Abraham Buchner (1789–1869), pedagog w warszawskiej Szkole Rabinów, konsultant Warszawskiego Okręgu Naukowego. <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=17725> [dostęp: 19.03.2023].

https://web.archive.org/web/20191229051118/http://www.jhi.pl/psj/Buchner_Abraham [dostęp: 19.03.2023].

¹⁵ Abraham Paprocki (1813–1852), pedagog, dyrektor, publicysta, absolwent Szkoły Rabinów w Warszawie, sekretarz warszawskiego Dozoru Bóżniczego oraz Dozoru Szkół Elementarnych dla młodzieży żydowskiej. Jego prace to m.in. *Dziecię zabląkane, dramat w 1 akcie z niemieckiego* (1835); *Ajent dworu Majer, powieść z niemieckiego* (1845) i kilka opowiadań o tematyce żydowskiej, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=19271> [dostęp: 19.03.2024].

¹⁶ Jakub Centnerszwer (1798–1880), matematyk, pedagog. Uczył matematyki w Szkole Rabinów (do 1862) oraz w niedzielnej Szkole Handlowej warszawskiego Zgromadzenia Kupieckiego. <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2368-centnerszwer-jakub> [dostęp: 19.03.2024].

Tugendhold¹⁷. Wielu uczniów tej szkoły znacząco zasiliło haskalsowe środowiska Królestwa Polskiego¹⁸.

Obok silnego ośrodka haskali warszawskiej także w niewielkim mieście przemysłowym Zgierzu zaczęła rozwijać się haskala. Pierwsi maskile osiedlili się tam w latach 60. XIX wieku. Mając na uwadze fakt, że haskala rozwijała się w innych ośrodkach Europy Zachodniej mniej więcej do lat 80. XIX wieku, należy podkreślić, że pojawili się oni w jej schyłkowym momencie. Tamtejsza społeczność żydowska była wówczas pod silnym wpływem chasydyzmu. W latach 50. XIX wieku Zgierz stał się znanym i liczącym się w Polsce ośrodkiem Tory. Pierwszy rabin Zgierza, Szalom Cwi Ha-Kohen (1793–1877) pochodził z Piotrkowa Trybunalskiego nazywany przez zgierzan „Elder Cadyk”, „der alte Tzadik” albo starym cadykiem, znany był również jako gaon (tytuł ten społeczności żydowskie nadawały rabinom, którzy byli szczególnie biegli w interpretacji Talmudu). Był chasydem z Przysuchy, Kocka, Góry Kalwarii i Aleksandrowa. Pełnił funkcję rabina w Zgierzu od 1827 do 1877. Jesziwa¹⁹, którą założył, wykształciła wielu uczonych, którzy byli rabinami w licznych miastach Polski. Dla wielu rabinów był wielkim autorytetem. Z uznaniem wyrażali się również o nim badacze chasydyzmu, jak np. Ahron Markus (1843–1916) w swojej książce pt. *Der Chassidismus, eine kulturgeschichtliche Studie* (1901). W ten sposób Zgierz stał się centrum skupiającym elitę polskiego chasydyzmu.²⁰

Pierwszym maskilem, który przybył do Zgierza w 1860 roku z Krakowa był Abraham Jakub Weisenfeld (1829–1897/1898). Dla przybyłego ze znanego ośrodka haskali maskila, Zgierz był małym miasteczkiem, gdzie społeczność żydowska żyła w sposób tradycyjny i przestrzegала starych zwyczajów, a ich życie kulturalne koncentrowało się wokół chederu²¹, jesziwy, Bejt Ha-Midraszu i chasydzkich sztibł takich jak kocki, aleksandrowski, sochaczewski, strykowski, a także wspólnot chasydzkich z Góry Kalwarii i innych. W liście do swojego przyjaciela, galicyjskiego ideologa haskali, filozofa, pisarza i swojego nauczyciela Izaaka

¹⁷ Jakub Tugendhold (1794–1871), działał w Dozorze Szkół Elementarnych Wyznania Mojżeszowego, Komitecie Cenzury Ksiąg i Pism Hebrajskich, Szkole Rabinów w Warszawie oraz w licznych komisjach rządowych. Kierował Szpitalem Cholerycznym, zasiadał w Komitecie Obywatelskim przy warszawskim magistracie oraz w organizacjach charytatywnych. Tugendhold J. [w:] *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tugendhold_Jakob [dostęp: 19.03.2024].

¹⁸ Lewin (1989, 35–58); Polonsky (2000, 287–307); Wodziński (2003).

¹⁹ Jesziwa – w judaizmie szkoła na poziomie średnim lub wyższym, przeznaczona wyłącznie dla młodzieży męskiej, która ukończyła edukację w chederze.

²⁰ Ahron Markus, *Der Chassidismus, eine kulturgeschichtliche Studie*, Kraków 1901. Publikacja omawia powstanie i rozwój ruchu chasydzkiego w zaborze rosyjskim i austriackim.

²¹ Cheder – szkoła elementarna, do której uczęszczali tylko chłopcy, od trzech lub pięciu lat do bar micwy, czyli uroczystości, podczas której młody chłopiec żydowski osiąga wiek religijnej dojrzałości i staje się odpowiedzialny za swoje działania, przyjmując na siebie obowiązki religijne dorosłego mężczyzny.

Miesesa (1802–1883)²² bardzo krytycznie wyraził się na temat przedstawicieli żydowskiej zgierskiej gminy wyznaniowej, mówiąc, że „nie zajmują się problemami społeczności, ponieważ są bandą ignorantów, zainteresowanych tylko sprawami pieniężnymi. Przewodząc ludowi wydaje się tutaj zbyt kłopotliwym zajęciem”²³. Ta krytyka społeczności chasydzkiej nie wzięła się z niczego. Izaak Mieses, do którego kierował te słowa, był osobą szczególnie wrogo nastawioną do chasydyzmu. Jego poglądy ocierały się wręcz o antychasydzką fobię.

Natomiast drugi maskil, który przybył do Zgierza w roku 1868, to Towia Lipszyc (1843–1916), który pochodził z Kowna. Wywodził się z kręgu litewskiej haskali, której zwolennicy zafascynowani byli poglądami i publikacjami pochodzącego z Krzemieńca Izaaka Ber Lewinsona 1788–1860), okrzykniętego „Mendelssohmem Żydów rosyjskich” (Łastik 1961), czyli wiodącym maskilem Rosji, od nazwiska głównego ideologa haskali – Moseesa Mendelssohna (1729–1786). Jego tezy zawarte w książce *Nauka w Izraelu (Teudasbe-Izrael)* cieszyły się dużą popularnością. Lewinson uważał, że szerzenie oświaty i wiedzy wśród rosyjskich wyznawców religii mojżeszowej jest moralnym obowiązkiem. Autor w swoich dziełach tak nawoływał do zmiany postaw wśród ludności żydowskiej:

Obudźcie się, moi bracia, zbudźcie się z waszego nieprawdopodobnego letargu! Dość siedzenia z założonymi rękami i oczekiwania cudów! Już dość długo byliście nierobami! Dość tego życia z szachrajstwa, karczem i drobnego handlu! Trzeba zabrać się do produktywnej, pożytecznej pracy, do rzemiosła i rolnictwa. Trzeba zorganizować specjalne szkoły rzemieślnicze, by dobrze nauczyć się fachu²⁴. (Cyt. za: Łastik, *Z dziejów Oświecenia żydowskiego. Ludzie i fakty*, 1961, 136)

Jego idee zyskały poparcie wśród żydowskich społeczności nie tylko na Litwie, ale także w całej Rosji. Litewscy maskile, zakładając państwowe szkoły i seminarium rabinackie w Wilnie, skupiali się na kształtowaniu postaw obywatelskich zgodnych z lojalnością wobec władz państwowych. Współpracowali oni z rosyjskimi władzami, promując język i kulturę rosyjską wśród Żydów, jednocześnie dbając o zachowanie unikalnej tożsamości i kultury żydowskiej (Kowal 2013). Warto również zauważyć, że w Rosji i zależnej od niej Litwie, upadek haskali był częściowo wynikiem wzrostu zainteresowania społeczności żydowskiej ruchem syjonistycznym, który miał również znaczący wpływ na działania maskili w Zgierzu.

Tak więc dwóch pierwszych maskili pochodziło z dwóch różnych ośrodków, w których haskala rozwijała się z naciskiem na odmienne akcenty. Swoich zwolenników zgierska haskala zyskała wśród miejscowej inteligencji: nauczycieli,

²² Izaak Mieses (1802–1883). Przez wiele lat był związany z Krakowem, od lat 30. XIX wieku aż do 1863 roku, przeniósł się do Torunia. Wybitny znawca historii kabały i europejskiej filozofii, zwolennik haskali, znawca Talmudu i filozofii europejskiej (Maślak-Maciejewska 2016; 2018).

²³ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip093.html> [dostęp: 20.05.2024].

²⁴ Cyt. za: Łastik (1961, 136).

działaczy społecznych oraz zamożniejszych właścicieli fabryk. Dwaj pierwsi maskile odznaczali się solidnym wykształceniem i posiadali kontakty wykraczające poza granice Królestwa Polskiego. Abraham Izaak Weisenfeld, oprócz tradycyjnych przedmiotów religijnych, studiował języki obce, nauki przyrodnicze, żydowski folklor, filozofię oraz historię. Już jako nastoletni chłopiec studiował pod okiem wybitnych rabinów Lejbisza (Joselesa Bleichera), Mordechaja Blateiza. Już wtedy wykazał się wyjątkowym talentem w nauce Talmudu, komentarzach, dydaktyce i rozważaniach. Szybko zyskał reputację geniusza o wielkim duchu w całym mieście. W wieku osiemnastu lat, oprócz tradycyjnych studiów religijnych, rozpoczął naukę języków obcych i nauk przyrodniczych, podążając ścieżką typową dla maskili swojej generacji, których głębokie pragnienie wiedzy skłaniało do zgłębiania ksiązek świeckich, mimo przeszkód stawianych przez tradycjonalistów. Przez kilka lat był uczniem wielkiego uczonego Izaaka Miesesa. Mieszkał w Zgierzu przez ponad trzydzieści lat. Mimo początkowej niechęci do środowiska chasydzkiego, znalazł z nimi nić porozumienia, bowiem cenili go jako uczonego i maskila. Po jego wyjeździe w 1893 roku głową zgierskich maskili został Towia Lipszyc (1843–1916) erudyta i publicysta. Zajmował się nie tylko studiowaniem tekstów religijnych, ale również literaturą hebrajską, jidysz, świecką oraz językami semickimi. Umożliwiło mu to utrzymywanie rozległych kontaktów z niemieckimi filozofami.

Swoje teksty publikował w *Ha-Melic* pierwszej hebrajskiej gazecie w Rosji założonej przez Aleksandra ha-Lewi Osipowicza Cederbauma, a także w *Ha-Cefirze*, warszawskiej gazecie hebrajskiej, wydawanej z przerwami w latach 1862–1931. W 1868 r. Lipszyc osiedlił się w Zgierzu, gdzie mieszkał aż do 1916 roku. Był członkiem komitetu odeskiego ruchu Chowewej Syjon, a w Zgierzu pełnił funkcję pierwszego przewodniczącego Organizacji Syjonistycznej. Obaj działacze mają wiele zasług na polu szerzenia idei oświeceniowych w Zgierzu i nie tylko.

W latach 80. XIX wieku pojawiło się kolejne pokolenie maskili, urodzonych już w Zgierzu, którzy byli równie zasłużeni dla rozwoju haskali, jak ich poprzednicy. Byli to Izucher Szwarz (1859–1939)²⁵, ojciec malarza i rzeźbiarza związanego ze środowiskiem Jung Idysz Marka Szwarca, Mosze Eiger (1859–1935), potomek słynnego poznańskiego rabiego Akiwy Eigera, fabrykant, założyciel firmy „Sireks i Eiger”, znana nie tylko w Polsce, ale i w Rosji, Szlomo Sirkes (1860–1952) jego współnik, również fabrykant, poza tym Dawid Frischman (Fryszman) (1859–1922), pisarz, eseista, krytyk literacki, tłumacz literatury pięknej²⁶, Jakub

²⁵ Izucher Szwarz (ps. „Jam Szachor”, „SzachorTuszia”), autor wielu artykułów, które ukazały się w „Ha-Szachar”, „Ha-Magid”, „MagidMiszne”, „Ha-Cefira”, „Ha-Menora”, „Lodzer Tagblat”. Por. Jacobs (2009).

²⁶ Dawid Friszman (1859–1922), wybitny żydowski prozaik, poeta i tłumacz. Od połowy lat 70. XIX wieku stał się wpływowym krytykiem literackim, znanym z ostrych krytyk literatury

Benjamin Kacnelson (1852–1930), literat i pedagog, założyciel nowoczesnego chederu Metukan w Zgierzu²⁷.

W późniejszych latach pojawia się ostatnie pokolenie zwolenników haskali, należeli do niego Icchak Kacnelson (1886–1944)²⁸, poeta i dramaturg tworzący

hebrajskiej epoki haskali. Promował nową estetykę, opartą na europejskich wzorcach, co zaowocowało stworzeniem przez niego cyklu lirycznych, neoromantycznych opowiadań o tematyce biblijnej, jak „Ba-midbar” [‘w pustyni’] wydanym w 1923 roku. Friszman tłumaczył na język hebrajski dzieła takich autorów jak F.W. Nietzsche, R. Tagore, G. Byron czy A. Dumas, a także był znawcą twórczości Schillera i Goethego. W świadomości swoich współczesnych Friszman zapisał się jako jeden z prekursorów tzw. szkoły warszawskiej, która charakteryzowała się duchem wolności, otwartości oraz eksperymentalizmem formalnym i czystym liryzmem. Jego działalność literacka oznaczała zerwanie z religijnym charakterem literatury hebrajskiej. Friszman określał się jako pisarz zachodni i obywatel świata, przyjmując wartości cywilizacji europejskiej, które widział jako uosobienie ponadczasowej, uniwersalnej estetyki i humanizmu. W jego podejściu do twórczości literackiej kwestie żydowskości i teologiczne aspekty były pomijane na rzecz bardziej świeckiego i humanistycznego podejścia. <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2638-fryszman-dawid> [dostęp: 19.03.2024].

²⁷ Jakub Benjamin Kacnelson, ps. Ben-Jamini (1852–1930), pedagog i literat, urodzony w Kopyle niedaleko Bobrujska, ukończył jesziwę w Wołoszynie. Następnie przeprowadził się do Warszawy, gdzie pracował w redakcji „Hacfira” i od młodych lat wykazywał zainteresowanie językiem rosyjskim i literaturą. Zaangażowany w ruch haskali, dołączył do Chowewej Syjon i Chowewej SfatEwer. W 1884 roku znani maskile ze Zgierza – Towia Lipszyc, Isucher Szwarz, Moszek Eiger i Szlomo Sirkes – zaprosili go do prowadzenia nowoczesnego chederu zwanego Metukan, który kładł nacisk na haskalę i idee narodowej emancypacji (syjonizmu). Ten cheder wyróżniał się zwiększoną liczbą godzin nauczania języka hebrajskiego i gramatyki. Rano studiowano teksty biblijne i przedmioty żydowskie w języku hebrajskim, a po południu – przedmioty świeckie, takie jak matematyka i język rosyjski. Wśród uczniów znaleźli się Jakub Kahan, Izaak Kacnelson, Szmul Szwarz, Leon Lipszyc, Abraham Eiger, Weiss, Szlumiel i Fabian Grynberg. W 1896 roku Kacnelson przeniósł się do Łodzi, gdzie kontynuował swoje nowoczesne metody nauczania. W Nowoczesnym Chederze w Zgierzu wśród jego sławnych uczniów byli poeta Jakub Kahan i jego syn. Rodziny z Łodzi i okolic wysyłały swoje dzieci do zgierskiego chederu Kacnelsona. Izaak Kacnelson cieszył się dużą popularnością w Zgierzu. Wielu mieszkańców Zgierza przyjeżdżało na jego spektakle do Łodzi. Często sam odwiedzał Zgierz, by wygłaszać odczyty o hebrajskiej sztuce i literaturze. Por. Radziszewska K., Dekiert D., Wiatr E. (red.) (2017), *Sztetl, szund, bunt i Palestyna: antologia twórczości literackiej Żydów w Łodzi (1905–1939)*, wyd. I, Łódź.

²⁸ Icchak Kacnelson (1886–1944) poeta, pedagog, dramaturg. Tworzył w językach hebrajskim i jidysz. W 1892 roku przeniósł się do Zgierza, gdzie jego ojciec, pisarz, prowadził szkołę. Jego debiutanckie wiersze dla dzieci ukazały się w piśmie „Olam Katan” a proza dla dorosłych w „Ha-Melic”. Później przeniósł się z rodziną do Warszawy, gdzie pisał do takich czasopism, jak „Ha-Cefira”, „Ha-Dor” i „Jidisze Bibliotek” wydawaną przez Icchoka Lejba Pereca. Był też członkiem Żydowskiej Rady Szkolnej Łodzi. Od 1919 roku członek grupy artystów awangardowych „Jung Jidysz”, redaktor „Heftn far Literatur un Kunst”. Był prezesem Związku Literatów i Dziennikarzy Żydów w Łodzi i współtworzył hebrajską scenę teatralną „Ha-bima ha-iwrit” w Łodzi. Po wybuchu wojny przebywał w getcie warszawskim, gdzie współpracował z organizacją Oneg Szabat, tworzącą podziemne archiwum getta (Archiwum Ringelbluma), zaangażowany się w tajne nauczanie. Zginął w Auschwitz. Kacnelson Icchak, <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/5149-kacnelson-icchak> [dostęp: 19.03.2024].

w języku hebrajskim i jidysz, Jakub Kahan (1881–1960), poeta, dramaturg, krytyk literatury hebrajskiej oraz tłumacz²⁹.

Są to najwięksi, najbardziej znani maskile. Ale zgierska społeczność miała również mniej znanych zwolenników haskali, którzy wspierali idee oświeceniowe, angażowali się w tworzenie różnych organizacji, stowarzyszeń, chętnie posyłali swoje dzieci do nowoczesnych chederów.

Zgierscy maskile, podobnie jak ich towarzysze w innych częściach Europy, organizowali kluby, salony, stowarzyszenia kulturalne oraz utrzymywali sieć korespondencji, która była jednym z kluczowych narzędzi szerzenia idei haskali i utrzymywania relacji osobistych. Takie utrzymywanie nieformalnych związków określano terminem „haskalowa republika pisarzy” (Por. Wodziński 2003). Kontakty zgierskich maskili, którzy w większości byli publicystami i tłumaczami, wydają się być imponujące. Utrzymywali oni kontakty z maskilami nie tylko na terenach Królestwa Polskiego, ale również prowadzili intensywną korespondencję z najwybitniejszymi oświeconymi Żydami Europy Środkowej, Wschodniej i Zachodniej. O tym, że kontakty te nie były powierzchowne, świadczą publikacje, w których prezentowana jest działalność zgierskich maskili. Jehuda Lejb Gordon, pseud. Mewaker (1830–1892), uważany za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli haskali, opisuje w swoich pamiętnikach Isuchera Szwarca jako niezwykle pozytywną postać, natomiast Nachum Sokołów wymienia go w swojej książce *Iszim* [pl: Osobowości] jako aktywnego uczestnika spotkań literackich w Warszawie³⁰.

Pierwszy ze zgierskich maskili Abraham Jakub Weisenfeld w młodości korespondował z gaonem Cwi Chajesem, jednym z pionierów haskali na terenie Galicji. W czasie swoich podróży po Niemczech poznał wiele autorytetów, m.in. Heinricha Graetza (1817–1891), niemieckiego historyka i twórcę szkoły historycznej, autora pierwszej syntetycznej historii Żydów, Zachariasza Frankela (1801–1875), zwolennika połączenia tradycji ortodoksyjnej z ideami haskali. Weisenfeld był przyjacielem m.in. Nachuma Sokołowa (1859–1936), pioniera hebrajskojęzycz-

²⁹ Jakub Kahan – Kahan Jaakow (Jakub) (1881–1960). Poeta, dramaturg, krytyk literatury hebrajskiej oraz tłumacz. Od 1901 roku współpracował z „Ha-Dor”, „LuachAchi’asef”, „Ha-Sziloach”, czy „Ha-Olam”. Publikował wiersze, krytyki literackie oraz tłumaczenia wierszy z języka niemieckiego. Jego pierwsza książka „Sefer ha-szirim” (Księga pieśni) ukazała się w 1903 roku. W latach 1903–1909 studiował w Bernie, gdzie uzyskał doktorat z literaturoznawstwa. W Szwajcarii zaangażował się w ruch syjonistyczny i był współzałożycielem oraz sekretarzem międzynarodowej organizacji wspierającej odrodzenie i rozwój języka oraz kultury hebrajskiej. Wydawał „Ha-Iwri he-Chadasz” (Współczesny Hebrajski). Od 1919 roku przebywał w Warszawie, gdzie pisał utwory poetyckie i dramaty. Redagował czasopismo literackie „Ha-Tkufa” i wykładał średniowieczną oraz nowożytną literaturę hebrajską w Instytucie Nauk Judaistycznych w Warszawie. W 1934 roku wyjechał do Palestyny, gdzie kontynuował działalność literacką, w tym wydawanie czasopisma „Kneset”. Opublikował tom opowieści miłosnych „Pegiszot” (Spotkania 1943). Przełożył na język hebrajski „Fausta” Goethego, „Ifigenię w Taurydzie” Eurypidesa i „Jerozolimę wyzwoloną” Tassa. https://delet.jhi.pl/pl/psj/article/16060/kahan_jaakow_jakub [dostęp: 19.03.2023].

³⁰ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip392.html> [dostęp: 17.12.2023].

nego dziennikarstwa, wybitnego działacza syjonistycznego, który w latach 1931–1935 przewodniczył Światowej Organizacji Syjonistycznej i aktywnie agitował na rzecz powstania państwa żydowskiego.

Towia Lipszyc prowadził rozległą korespondencję z Perecem Smolenskinem (1842–1885) żydowskim pisarzem i myślicielem tworzącym w języku hebrajskim, przedstawicielem liberalnej haskali, z Jehudą Lejb Gordonem (1830–1892) żydowskim poetą, publicystą, bajkopisarzem i prozaikiem tworzącym po hebrajsku, jedną z wiodących postaci haskali, innowatorem poezji hebrajskiej. Poza tym korespondował z wybitnym maskilem Nachmanem Krochmalem (1785–1840), filozofem, historykiem, jednym z twórców judaistyki i czołowym przedstawicielem haskali w Europie Wschodniej. Miał również kontakt z kręgami syjonistycznymi, którego przedstawicielem był m.in. Zalman David Levontin, który kierował spółką pod nazwą *Anglo-Palestine Company* (APC), wspierającą ruch syjonistyczny w Palestynie. Lipszyc aktywnie działał w ramach Komitetu Odeskiego Chowewej Syjon oraz jako pierwszy przewodniczył Organizacji Syjonistycznej w Zgierzu. Przyjaźnił się również z Aleksandrem ha-Lewi Osipowicz Cederbaumem, żydowskim dziennikarzem i wydawcą *Ha-Melic* – pierwszej w Rosji hebrajskiej gazety, z Ezrielem Hildesheimerem założycielem seminarium rabinackiego w Berlinie, które łączyło studia świeckie z nauczaniem Tory.

Kolejny ze zgierskich maskili Isucher Szwarc utrzymywał kontakty z Hirszem Dawidem Nombergiem (1876–1927) pisarzem, publicystą, posłem na Sejm Ustawodawczy w II RP, który pisał sztuki teatralne, wystawiane na scenach teatrów m.in. w Warszawie, Wilnie, Rydze, Berlinie i w USA, Henrykiem Glicensteinem (1870–1942) słynnym rzeźbiarzem, malarzem, grafikiem, zdobywającym prestiżowe nagrody na całym świecie, który tworzył w Łodzi, Warszawie, Berlinie, Rzymie, Nowym Yorku. Wraz z innym zgierskim maskilem Mosze Eigerem mieli kontakty (nie tylko listowne) z maskilami rosyjskimi z St. Petersburga i Odessy. Isucher Szwarc znał się również z rosyjskim duchownym Johanem Kronsztadzkiem, który pełnił rolę doradcy cara Aleksandra III.

Ważną częścią działalności zgierskich maskili było studiowanie pism haskalowych teoretyków. Ogromne zasługi na tym polu miał Isucher Szwarc, który w swoim domu zgromadził ogromną prywatną, słynną w całym Królestwie Polskim, kolekcję książek, która zawierała pisma najznamienitszych przedstawicieli europejskiej haskali: Mosesa Mendelsohna (1729–1786), Leopolda Zunza (1794–1866), Mosze Chaima Luzzato (1707–1747) czy Abrahama Mapu (1808–1867). W zbiorze znajdowały się również utwory niemieckojęzyczne, dzieła Heinego, Schillera, Goethego, Nietschego, Kanta, francuskojęzyczne książki Aleksandra Dumasa, rosyjskojęzyczna poezja Szimeona Szmuel Fruga oraz polskie utwory Orzeszkowej, z którą Isucher Szwarc się przyjaźnił i której twórczość niezwykle sobie cenił³¹.

³¹ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip392.html> [dostęp: 12.12.2023].

Zgierscy maskile niezwykle aktywnie działali na rzecz rozpowszechniania idei żydowskiego oświecenia, służyły temu różne wykłady i odczyty na temat haskali czy Tory. W sobotnie wieczory w swoich domach aranżowali dyskusje szabadowe, w których uczestniczyli młodzi ludzie. Ponieważ większa część młodzieży zgierskiej pochodziła z domów chasydzkich, gdzie potrzeba edukacji i zdobywania wiedzy nie miała zbyt dużego znaczenia, praca nie była łatwa. Wyjątkowy pod tym względem był dom Izuchera Szwarca, nazywany domem żydowskiej haskali, gdzie spotykali się pisarze, poeci, publicyści, artyści. Goszczono tam takich działaczy jak Dawid Friszman i Nachum Sokołow, Jakub Kahan, Iczaak Kacnelson, Hirsz Dawid Nomberg, Henryk Glicenstein. Zgierscy maskile regularnie jeździli na spotkania zwolenników haskali do Łodzi i Warszawy. A ci odwiedzali ich również na spotkaniach w Zgierzu.

Żydowskie oświecenie w Zgierzu, propagowane przez miejscowych zwolenników haskali, miało nie tylko duchowy wymiar. Pod wpływem różnych kontaktów zmieniał się również wygląd zgierskich maskili na bardziej europejski. Tradycyjne chałaty zastępowano krótszymi płaszczami lub ubraniami, które nosiła ludność chrześcijańska. Przykładem jest Izucher Szwarz, który w roku 1892, pod wpływem wizyty w St. Petersburgu, kiedy zaprzyjaźnił się ze znanym poetą Jehudą Lejb Gordonem, zrzucił chałat i nigdy go już nie założył. Taka liberalna postawa była również widoczna w wyborze miejsca praktyk religijnych. Wielu zgierskich maskili uczęszczało do Bejt Ha-Midrasz, bowiem nabożeństwa były bardziej demokratyczne niż w Dużej Synagodze. Również starano się w bardziej liberalny sposób podchodzić do halachy³², a w tym np. do koszerności czy pracy w szabat.

Ważną częścią działalności zgierskich maskili była z jednej strony twórczość piśmiennicza, a z drugiej tworzenie różnych instytucji, wspierających upowszechnianie idei haskalowych. Zgierscy maskili publikowali liczne artykuły publicystyczne, eseje, studia historyczne, artykuły bibliograficzne dotyczące książek o Torze w języku jidysz lub hebrajskim w różnych czasopismach jak np. *Ha-Cefira*, *Ha-Jom*, *Ha-Szachar*, *Ha-Magid*, *Magid Miszne*, *Ha-Menora*, *Lodzer Tagblat*. Z inicjatywy kilku zgierskich maskili, Towii Lipszyca (1849–1916), Isuchera Szwarca (1859–1939), Mosze Eigera (1859–1935) oraz Szlomo Sirkesa (1860–1952) w roku 1884 powstał nowoczesny cheder Metukan, który prowadził hebrajski pisarz i maskil Beniamin Kacnelson (ojciec Izaaka Kacnelsona). Oczekiwano, że ta forma chederu zapoczątkuje nową erę edukacji żydowskiej na ziemiach polskich, że będzie realizował założenia haskali oraz, coraz śmielej przenikającej do środowiska żydowskiego, ideologii odrodzenia narodowego Żydów. W porównaniu z innymi oferował większą liczbę godzin języka hebrajskiego i gramatyki. Języka tego używano w studiowaniu tekstów biblijnych i przedmiotów świeckich. W pierwszej części dnia uczono przedmiotów żydowskich, nato-

³² Halacha (w jęz. Hebr. oznacza drogę, prawo lub sposób działania) – zbiór prawnych i religijnych przepisów oraz zasad kierujących codziennym życiem osób praktykujących judaizm.

miast po południu skupiano się na matematyce oraz rosyjskim, które wykładał Abram Wachtel, nauczyciel szkoły publicznej. W chederze Metukan kształcili się m.in.: Jakub Kahan, Szmul Szwarz, Arie (Leon) Lipszyc, Abraham Eiger, Fabian Grynberg³³. Nowoczesnych chederów było w Zgierzu o wiele więcej, należał do nich nowoczesny cheder Wolfa Lejba Haltrechta, do którego uczęszczali uczniowie z zamożniejszych i wykształconych rodzin.

Inną niezwykle ważną instytucją na polu szerzenia kultury i wiedzy była założona w roku 1907 czytelnia żydowska, która przetrwała do wybuchu drugiej wojny światowej. Odegrała ona w Zgierzu ważną rolę edukacyjną. Miała na celu podnoszenie poziomu kulturalnego we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Kluczowym założeniem było zainteresowanie młodych ludzi edukacją i wiedzą. Czytelnia organizowała kursy języków, zajęcia z matematyki, poza tym odbywały się spotkania literackie, akademie z okazji różnych historycznych wydarzeń. Popularyzowano książki w językach hebrajskim i jidysz. Czytelnia w 1923 roku uzyskała imię Dawida Friszmana. W swoich zasobach czytelnia posiadała książki w języku hebrajskim, jidysz, polskim, niemieckim i rosyjskim.

W 1909 roku powstało stowarzyszenie „Żydowskie Towarzystwo Muzyczno – Dramatyczno – Literackie Muza”, w 1913 roku zmieniło nazwę na Ha-Zamir, którego założycielami byli: Jeszajahu Szpiro, Ber Kon i Aaron Kaltgrad. Jego celem było popularyzowanie literatury i muzyki. Towarzystwo organizowało otwarte koncerty z recitalami i deklamacjami, konkursy literackie, muzyczne i dramatyczne, pomagało materialnie osobom, które chciały poświęcić się studiom literackim lub muzycznym. Organizowano spotkania literackie z takimi pisarzami jak: Hillel Zetlin, Izaak Kacnelson i innymi.

Również w początkach XX w., grupa maskili ze Zgierza, a wśród nich: I. Szwarz, T. Lipszyc, M. Eiger, J. Meir Harun, A. Klorfeld, Z. Eliaz, Z. Michał Reichert i inni, założyła „Towarzystwo Miłośników Języka Hebrajskiego”, które oprócz idei haskalowych szerzyło wśród lokalnej społeczności syjonizm i rozpowszechniało idee stworzenia narodu żydowskiego.

Niezwykle istotną kwestią jest pozycja zgierskich maskili wśród lokalnej społeczności i możliwość oddziaływania nie tylko na ludność żydowską, ale również chrześcijańską. Zgierscy maskile bardzo często zajmowali ważne stanowiska w mieście – stali na czele instytucji publicznych, organizacji, często byli członkami

³³ W okresie, gdy młodzi ludzie z bogatych domów często kształceni byli w duchu integracji lub pod wpływem antysyjonistycznej organizacji Stowarzyszenia Niemieckich Żydów, zgierska młodzież żydowskiego pochodzenia ze średnich warstw społecznych skupiła się wokół syjonistycznych liderów. Ci liderzy promowali syjonizm w sposób zorganizowany, lecz dyskretny ze względu na zakaz organizowania działań politycznych. W 1898 roku została otwarta w Zgierzu pierwsza szkoła handlowa, podobna do tych działających w Rosji. Warto zaznaczyć, że Żydzi byli przyjmowani do rosyjskich szkół publicznych na zasadzie ograniczeń numerus clausus. Mimo iż szkoła handlowa w Zgierzu miała pełne uprawnienia szkół publicznych, nie stosowała tej zasady, co przyciągało Żydów z różnych części europejskiej Rosji, głównie socjalistów (Jacobs 2009).

rady miejskiej jak np., Szlomo Sirkes, natomiast Isucher Szwarz był od roku 1928 do wybuchu wojny ławnikiem. Nadano mu tytuł Honorowego Prezydenta społeczności Zgierza. Był ceniony nie tylko przez społeczność żydowską Zgierza, ale również ludność chrześcijańska, zwłaszcza starsze pokolenia. Dzięki swojemu autorytetowi był cenionym gościem wszelkich wydarzeń rozrywkowych i kulturalnych. Zwłaszcza w młodości przewodził delegacjom społeczności żydowskiej na różnorodnych miejskich uroczystościach, szczególnie podczas polskich świąt państwowych. Zgierscy zwolennicy oświecenia starali się włączać w działalność różnych instytucji, wstępując w szeregi milicji, straży pożarnej, chcąc tym samym pokazać, że nie izolują się, a należycie wypełniają obywatelskie obowiązki.

Niezwykle istotną kwestią żydowskiego oświecenia była nauka języka lokalnego, gwarantowała bowiem lepszą komunikację z otoczeniem, jak również oddzielenie spraw religijnych od świeckich. Maskile byli zdania, że dyskusje na tematy religijne powinny być prowadzone w języku hebrajskim, pozostałe w języku miejscowym. Uważano, że religijność powinna pozostać czysto żydowska, a zatem język hebrajski był do tego niezbędny. Sprzeciwiano się natomiast używaniu języka jidysz w komunikacji religijnej, ponieważ uznawano go za język nieczysty, za mieszankę języka niemieckiego (zależnie od regionu również polskiego lub rosyjskiego) i hebrajskiego, w którym przenikają się obie sfery życia.

Ze wspomnień zgierskich Żydów wynika, że posługiwali się w pierwszej kolejności językiem hebrajskim, który pozwalał im na studiowanie Tory i pism haskałowych. Nie ignorowano również znajomości języka jidysz, jak to było w przypadku niemieckich maskili, uważano bowiem, że z pomocą języka ludu, można dotrzeć do szerszej społeczności żydowskiej. Zgierscy maskile nie przywiązywali zbyt dużej wagi do uczenia się języka polskiego. Językami, którymi posługiwali się na co dzień był rosyjski i niemiecki. Za ich pomocą odbywała się komunikacja na szczeblu administracyjnym i biznesowym. Jakub Kahan, pisarz i maskil zgierski w swoich wspomnieniach tak pisze o znajomości języków:

Wydaje się dziwne, że z miejscowych języków uczyliśmy się raczej rosyjskiego i niemieckiego niż polskiego. Rządu rosyjskiego to z pewnością nie obchodziło, a w kołach biznesu nie krytykowano znajomości języka polskiego. Jest to jeszcze jeden dowód na to, jak dalece w tych latach przeważali tam Żydzi i Niemcy³⁴.

Pod koniec XIX wieku zgierscy maskile zaczęli angażować się na rzecz ruchu syjonistycznego. Po utworzeniu w latach 80. XIX wieku Chowewej Syjon³⁵

³⁴ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip187.html> [dostęp: 12.12.2023].

³⁵ W 1881 roku na terenach południowych Imperium Rosyjskiego doszło do szeregu pogromów skierowanych przeciwko Żydom. Te wydarzenia były reakcją na zamach na cara Aleksandra II dokonany przez grupę rewolucyjną Wola Ludu. Rosyjskie władze wykorzystały tę sytuację jako pretekst do przeprowadzenia represji wobec społeczności żydowskiej, oskarżając ją bezpodstawnie o współudział w zabójstwie cara. Ogółem odnotowano 166 takich aktów przemocy. Istnieją

– żydowskiej organizacji, która wspierała żydowską imigrację do Izraela, zgierscy maskile stali się jej aktywnymi członkami. Należał do nich Isucher Szwarz, który uczestniczył w Kongresach Syjonistycznych w Londynie i Wiedniu przed pierwszą wojną światową. Poza tym ruch syjonistyczny wspierali Towia Lipszyc, Mosze Eiger, Jozef Meir Harun, Abraham Klorfeld, Zew Elias i Zew Michał Reichert i inni. Głosili idee syjonistyczne w różnych miejscach w Bejt Ha-Midraszu³⁶, Wielkiej Synagodze i chasydzkich sztablach³⁷.

Na początku XX w. działała w Zgierzu już dobrze zorganizowana, choć nielegalna, działalność syjonistyczna. Powstawały koła syjonistyczne, które prowadziły intensywną działalność propagandową i kulturalną. W 1911 r. powstała Agudas Cejreim, która popularyzowała naukę języka hebrajskiego, powołała do życia bibliotekę hebrajską oraz zajmowała się dystrybucją prasy hebrajskiej. Wraz z rozwojem grupy, jej działalność obejmowała coraz większe obszary. Rozpowszechniano publikacje ruchu syjonistycznego, w tym czasopisma, organizowano zbiórki pieniędzy, a także przedstawienia i imprezy na rzecz Keren Kajemet (Żydowskiego Funduszu Narodowego). Organizowano wieczory poświęcone pamięci Teodora Herzla, twórcy idei syjonistycznej. W roku 1916 w obliczu zbliżającego się zakończenia pierwszej wojny światowej, w Zgierzu powstała „Agudat Ha-Cijonim” (Federacja Syjonistyczna), do której przystąpili Towia Lipszyc, Izucher Szwarz, Reichert i Mosze Glicksman, Józef Kac, Leon Rusinow i Mosze Siedlowski, Yehuda Leibusz Wajnsztejn, Riwa Szapszowicz, Lejb Gotsztadt, Jakub Gotsztadt, Szlomo Gorner, Herman Garzon, Lejbel Sirkis, Wolf Fiszer, Mosze Landau i inni mieszkańcy miasta³⁸. Federacja zgromadziła około 500 członków, reprezentujących różne warstwy społeczne, również zgierskich chasydów. Miała ona znaczący wpływ na życie miasta, przenikając do różnych jego sfer. Posiadała swoich przedstawicieli w kluczowych instytucjach lokalnych, w tym w Radzie Gminy oraz Radzie Miasta. Do znaczących członków tej organizacji należały postacie takie jak Morgensztern, Izucher Szwarz, Fabian Grynberg, Noach Trocki i Wolf Reichert. Ich obecność w organach

przypuszczenia, że wiele z tych pogromów było inspirowanych przez carską tajną policję, Ochranę, która celowo podsyciała antysemityczne nastroje, wykorzystując między innymi sfałszowane dokumenty jak „Protokoły mędrców Syjonu”. Te krwawe wydarzenia trwały w Rosji aż do roku 1914, prowadząc do masowej emigracji Żydów. Wielu z nich uciekło do Stanów Zjednoczonych, ale część zdecydowała się na wyjazd do Palestyny, dając początek pierwszej aliji. Przybywający żydowscy uchodźcy często byli biedni i nieprzygotowani do życia rolniczego, co stworzyło potrzebę poszukiwania rozwiązań ich problemów. W odpowiedzi na te wyzwania powstało wiele stowarzyszeń, które pomagały w organizacji imigracji do Ziemi Izraela, wspierając żydowskich osadników w adaptacji do nowych warunków życia. Por. Aronson (1990, 108–115).

³⁶ Be(j)t (ha-)midrasz (hebr. dom nauki) miejsce, gdzie zgromadzeni mogą uczestniczyć w lekcjach i interpretacjach prawa żydowskiego, znanego jako halacha. Pełni on funkcje zarówno synagogi, jak i edukacyjne, często mieszcząc się w jednym pomieszczeniu z synagogą.

³⁷ Sztabł – chasydzka bóżnica (modlitownia), miejsce modlitwy i nauki w mniejszym, intymnym otoczeniu.

³⁸ <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip293.html> [dostęp: 15.12.2023].

zarządzających miastem świadczy o znacznym wpływie Federacji Syjonistycznej na kierunki rozwoju i decyzje podejmowane w Zgierzu. Wraz z pojawieniem się ruchu syjonistycznego zgierska haskala zaczęła być przez niego wchłaniana, dlatego od końca lat 80. XIX wieku maskile zaczęli angażować się w różne organizacje na rzecz syjonizmu, które prężnie działały w mieście do 1939 roku, co spowodowało, że w płynny sposób idee haskali zostały zastąpione ideą narodowej emancypacji.

Podsumowanie

Haskala w Zgierzu pojawiła się wraz z przybyłymi do miasta maskilami dość późno, bo dopiero w latach 60. XIX wieku, w innych ośrodkach europejskich rozwijała się już w XVIII wieku. Przybywający do miasta maskile wywodzili się z różnych ośrodków haskali, w których idee rozwijały się w obliczu odmiennych warunków społeczno-politycznych. Zgierscy maskile wywodzili się ze środowisk inteligenckich oraz miejscowej burżuazji. Ich działalność świadczy o ideologicznej zbieżności z założeniami innych wschodnioeuropejskich ośrodków haskali. Ważne rolę odgrywały w niej kwestie edukacyjne, walka z izolacjonizmem żydowskim oraz zachowanie żydowskiej tożsamości, poprzez kultywowanie języka hebrajskiego, promowanie literatury żydowskiej oraz rozwijanie świadomości historycznej. Również w kategoriach społecznych pokazali, że są częścią wschodnioeuropejskiej haskali, ponieważ na równi z maskilami z Galicji czy Litwy byli członkami haskalo-wej republiki pisarzy, która tworzyła korespondencyjną sieć łączącą żydowskich zwolenników modernizacji na całym tym obszarze. Zgierscy maskile prezentowali nowy typ Żyda, który czytał Torę i posiadał wiedzę świecką. Żydowskie oświecenie wyrażało się również w postaci aktywnej działalności w instytucjach samorządowych, kontaktach z ludnością chrześcijańską oraz poprzez twórczość literacką, publicystyczną, w końcu liberalnym podejściem do kwestii halachy oraz znajomości języków lokalnej ludności. Opierając się na powyższych ustaleniach można by pokusić się o wniosek, że zgierska haskala nie była zjawiskiem marginalnym, o czym może świadczyć żywa działalność zgierskich maskili, ich kontakty i oddziaływanie na środowisko w innych znanych ośrodkach tego rodzaju. Ale oczywiście zagadnienie to wymaga dalszych badań, niezwykle ważnym przyczynkiem byłaby tu analiza piśmiennictwa zgierskich maskili, którzy publikowali w języku hebrajskim i jidysz.

BIBLIOGRAFIA

- Aronson I.M. (1990), *Troubled Waters: Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*. University of Pittsburgh Press.
- Bandurka M. (1976), *Zgierz. Źródła do dziejów miasta w XIX i XX w.* Łódź: Towarzystwo Przyjaciół Zgierza i Urząd Miasta Zgierza.

- Encyklopedia Powszechna Kieszonkowa* (1888), zeszyt X, Nakład druk i własność Noskowskiego, Warszawa.
- Jacobs J. (red.) (2009), *Księga Pamięci Zgierza, Zgierz*.
- Kowal J. (2013), *Wileńska Haskala wobec głównych idei Oświecenia europejskiego*, [w:] J. Ławski, A. Janicka, G. Kowalski, Ł. Zabielski, *Pogranicze, Kresy, Wschód a idee Europy*, Seria II: Wiktor Choriew in memoriam, układ i wstęp, Białystok, s. 351–361.
- Lewin S. (1989), *Bet hasefer lerabanim be Warsza baszanim 1826–1863*, „Gal Ed” 11, s. 35–58.
- Łastik S. (1961), *Z dziejów Oświecenia żydowskiego. Ludzie i fakty*. Warszawa: PIW.
- Maślak-Maciejewska A. (2016), *Izaak Mieses (1802–1883) – zapomniana postać żydowskiej społeczności Torunia*, „Rocznik Toruński”, t. 43, s. 293–308.
- Maślak-Maciejewska A. (2018), *Modlili się w Templu. Krakowscy Żydzi postępowi w XIX wieku. Studium społeczno-religijne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Polonsky A. (2000), *Warszawska Szkoła Rabinów: orędowniczka narodowej integracji w Królestwie Polskim*, [w:] M. Galas, *Duchowość żydowska w Polsce. Materiały z międzynarodowej konferencji dedykowanej pamięci Profesora Chone Shmentka*. Kraków 26–28 kwietnia 1999, s. 287–307.
- Radziszewska K., Dekiert D., Wiatr E. (red.) (2017), *Sztetl, szund, bunt i Palestyna: antologia twórczości literackiej Żydów w Łodzi (1905–1939)*, wyd. I. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Rosin R. (red.) (1995), *Zgierz. Dzieje miasta do 1988 r.* Zarząd Miasta Zgierza. Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego w Łodzi. Towarzystwo Przyjaciół Zgierza. Łódź–Zgierz.
- Selvan Schwarcz I. *Yizker Bikher as Preservers of Family and Comunity History*.
- Spitzer S. (1886), *Mojżesz Mendelssohn. Życiorys*. Kraków: Wydawnictwo J. Fischer.
- Tugendhold J. (2008), [w:] *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, Yale University Press.
- Wodziński M. (2003), *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*. Warszawa: Wydawnictwo Cyklady.

Źródła internetowe

- <http://www.jewishgen.org/yizkor/ybinsights.html> [dostęp: 19.03.2023]
- https://delet.jhi.pl/pl/psj/article/16060/kahan_jaakow_jakub [dostęp: 19.03.2023]
- <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=19271> [dostęp: 19.03.2024]
- <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2368-centnerszwer-jakub> [dostęp: 19.03.2024]
- <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/2638-fryszman-dawid> [dostęp: 19.03.2024]
- <https://sztetl.org.pl/pl/biogramy/5149-kacnelson-icchak> [dostęp: 19.03.2024]
- <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/925-brody/99-historia-spoleczności/137121-historia-spoleczności> [dostęp: 19.03.2024]
- https://web.archive.org/web/20191229051118/http://www.jhi.pl/psj/Buchner_Abraham [dostęp: 19.03.2023]
- <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgierz.html> [dostęp: 17.12.2023]
- <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip187.html> [dostęp: 12.12.2023]
- <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip293.html> [dostęp: 15.12.2023]
- <https://www.jewishgen.org/yizkor/zgierz/zgip392.html> [dostęp: 12.12.2023]
- https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tugendhold_Jakob [dostęp: 19.03.2024]